

STRESZCZENIE

rozprawy doktorskiej pt. „Language and Culture Contact Phenomena in the Ayer *Vocabulario trilingüe*”

Rozprawa doktorska poświęcona jest zabytkowi znanemu jako *Vocabulario trilingüe*, należącemu do kolekcji Ayer (MS 1478) biblioteki Newberry w Chicago. Jest to rękopiśmienna kopia hiszpańsko-łacińskiego słownika Elia Antonia de Nebrija (1516), w której ok. 70% haseł uzupełnione zostało odpowiednikami w nahuatl; tak powstały słownik trójjęzyczny stanowi najstarsze lub drugie w kolejności powstania zachowane opracowanie leksykograficzne tego języka. Zabytek jest anonimowy, nieznane są też okoliczności ani miejsce jego powstania. Do lat 80. XX wieku wśród badaczy dominował pogląd przypisujący autorstwo słownika Bernardinowi de Sahagún, szesnastowiecznemu zakonnikowi franciszkańskiemu, znawcy i badaczowi języka nahuatl i kultury ludu Nahua. Pogląd ten został zakwestionowany w 1989 roku przez amerykańską badaczkę Mary L. Clayton, która wykazała, na podstawie analizy języka zabytku, że jego autor nie był Europejczykiem, lecz rdzennym użytkownikiem nahuatl.

Z punktu widzenia badań nad szesnastowiecznym nahuatl *Vocabulario trilingüe* stanowi szczególnie cenne źródło. Pod względem liczby wyrazów hasłowych jest on porównywalny z pozostałymi kolonialnymi słownikami tego języka. Stosunkowo wczesna data powstania czyni zeń wartościowe źródło informacji dla okresu, w którym teksty alfabetyczne w nahuatl były wciąż jeszcze stosunkowo nieliczne. Wreszcie tym, co czyni *Vocabulario trilingüe* wyjątkowym na tle pozostałych źródeł leksykograficznych w szesnastowiecznym języku nahuatl, jest fakt, że jest to dzieło rdzennego użytkownika tego języka.

Praca podzielona jest na pięć rozdziałów. Rozdział wstępny przedstawia cel pracy – przebadanie słownictwa nahuatl zawartego w *Vocabulario trilingüe* pod względem obecnych w nim zjawisk związanych z kontaktem z językiem hiszpańskim i innymi językami europejskimi oraz z kulturą europejską – oraz prezentuje przyjętą metodologię. Przedstawiony został w nim również aktualny stan badań nad *Vocabulario trilingüe* oraz wybór publikacji poświęconych szesnastowiecznemu językowi nahuatl, najistotniejszych z punktu widzenia problematyki poruszanej w pracy.

Drugi rozdział został poświęcony językowemu, kulturowemu i socjopolitycznemu kontekstowi powstania zabytku. Język nahuatl stanowił *lingua franca* na rozległych obszarach podporządkowanych władzy tzw. „imperium azteckiego”. Ustanowienie, na drodze podboju i dyplomacji, hiszpańskiej władzy kolonialnej w początkach trzeciej dekady XVI wieku nie zmniejszyło roli języka nahuatl, a wręcz przyczyniło się do utrwalenia i wzmocnienia jego dominacji. Nahuatl został przyjęty przez

duchownych katolickich jako język chrystianizacji, a przez świeckich przedstawicieli władzy kolonialnej jako język niższych szczebli administracji, pozostających w rękach rdzennych elit. Bezpośrednią konsekwencją tego faktu było zapoczątkowanie produkcji tekstów alfabetycznych w nahuatl oraz ustanowienie instytucji edukacyjnych typu europejskiego przeznaczonych dla młodzieży wywodzących się z miejscowych elit; najważniejszą z tych instytucji było franciszkańskie Colegio de la Santa Cruz de Santiago de Tlatelolco. Instytucje te stały się miejscem formacji warstwy indiańskich *literati* i ośrodkiem, z którego piśmiennictwo alfabetyczne, z entuzjazmem zaadoptowane przez rdzennych mieszkańców, rozprzestrzeniło się na obszary, na których nahuatl pozostawał językiem dominującym.

Przybycie Hiszpanów do Mezoameryki zapoczątkowało okres powolnych lecz radykalnych zmian w kulturze materialnej i duchowej mieszkańców, a nawet w środowisku naturalnym. Przybysze z Europy sprowadzali ze sobą niezliczone nowe przedmioty, takie jak narzędzia, broń czy ubrania, a także nowe idee i koncepcje, zarówno religijne, jak i świeckie. Towarzyszyły im również liczne żywe organizmy – zwierzęta hodowlane i szkodniki, rośliny uprawne i chwasty, wreszcie bakterie i wirusy, zbierające śmiertelne żniwo wśród rdzennych mieszkańców. Zmiany te musiały znaleźć odzwierciedlenie w języku nahuatl, podobnie jak w innych językach miejscowych. Badacze wyróżniają kilka strategii, za których pomocą Nahuatl znajdowali nazwy dla nowych zjawisk i sposoby mówienia o nich: neosemantyzację istniejących jednostek leksykalnych języka nahuatl, neologizację, zapożyczenie leksykalne oraz tworzenie kalk semantycznych i strukturalnych z języków europejskich (przede wszystkim hiszpańskiego). Zgodnie z periodyzacją zaproponowaną przez J. Lockharta, etap I zmiany językowej charakteryzował się niemal wyłącznym stosowaniem własnych zasobów języka nahuatl w celu mówienia o nowych zjawiskach; dopiero od lat 40. wieku XVI datują się pierwsze zapożyczenia hiszpańskie, wyłącznie rzeczowników (etap II). Zapożyczenia czasowników, jak również wpływ gramatyczny hiszpańskiego na nahuatl to dopiero etap III, rozpoczynający się w latach 40. XVII w. Ta periodyzacja dotyczy jednak przede wszystkim dokumentów świeckich, odzwierciedlających w największym stopniu język mówiony.

Odmienne od języka codziennej komunikacji rozwija się język tekstów religijnych. Bezpośrednią konsekwencją użycia nahuatl jako medium chrystianizacji była konieczność stworzenia nie tylko ogromnej liczby terminów dotyczących podstawowych koncepcji nowej religii i towarzyszących jej zjawisk materialnych (czynności i przedmiotów), lecz także całych nowych gatunków mowy (kazanie, legenda, modlitwa chrześcijańska). Twórcy tekstów religijnych – katolicycy zakonnicy pochodzenia europejskiego i ich indiańscy współpracownicy – stosowali te same strategie tworzenia nowych słów, które pozostawały w użyciu w języku mówionym, jednak kierując się odmiennymi przesłankami. Choć

wiele istniejących słów nahuatl zostało zaadaptowanych do dyskursu katolickiego, każdy taki przypadek niósł za sobą ryzyko niezamierzonego wprowadzenia do nauczanej doktryny koncepcji należących do przedchrześcijańskiej religii nahua. Dlatego autorzy tekstów religijnych od samego początku używali wyrazów zapożyczonych z języka hiszpańskiego i łaciny, a kalki semantyczne i strukturalne odgrywały w ich twórczości znacznie większą rolę niż w języku codziennym. To dobrze udokumentowane przedsięwzięcie stworzenia chrześcijańskiego języka nahuatl („doctrinal nahuatl” według nomenklatury Davida Taváreza) stanowi przykład świadomego i skutecznego planowania językowego *avant la lettre*. Niejako na obrzeżach języka religijnego rodzi się również rejestr, który można nazwać „erudycyjnym nahuatl”, charakteryzujący się, podobnie jak nahuatl doktrynalny, obfitością zapożyczeń i kalk, ale używany poza dyskursem *stricte* religijnym. *Vocabulario trilingüe*, zawierające liczne przykłady terminów nahuatl odpowiadających europejskim koncepcjom religijnym, ideologicznym, filozoficznym i protonaukowym, stanowi przykład zabytku doktrynalnego i erudycyjnego rejestru języka nahuatl.

Trzeci rozdział pracy jest poświęcony przedstawieniu historii i opisowi zabytku. W pierwszym podrozdziale zostały przedstawione spekulacje dotyczące dziejów zabytku przed jego zakupem przez Ramíreza oraz jego późniejsze losy. Drugi podrozdział poświęcony jest opisowi fizycznemu zabytku; szczególną uwagę poświęcono znakom wodnym, nieopisanym wcześniej przez badaczy, potwierdzającym datowanie zabytku na okres od lat 30. do 70. XVI w. Dalej poruszona została złożona problematyka paleograficzna dotycząca zabytku: mimo że zasadnicza jego część (tzn. sam trójjęzyczny słownik) jest prawdopodobnie dziełem jednego tylko skryby, wiele różnych rąk poświadczonych jest w marginaliach i na kartach papieru użytych przy jego oprawie. Analiza paleograficzna jednego z zestawów glos wykazuje, że został on wykonany ręką Bernardina de Sahagún, co potwierdza związek zabytku z tą postacią. Fakt, że glosy te nie wykazują śladu drżenia ręki spowodowanego pogarszającym się stanem zdrowia, a charakterystycznego dla późniejszych jego pism, potwierdza wczesne pochodzenie zabytku. W dwóch kolejnych podrozdziałach została omówiona zależność hiszpańsko-łacińskiej części zabytku od słownika E.A. de Nebrija jak również graficzne dewiacje od wzorca, wskazujące na to, że skryba był rdzennym użytkownikiem nahuatl. Grafia części zabytku w języku nahuatl, przeanalizowana w następnym podrozdziale, charakteryzuje się dwiema cechami wyróżniającymi na tle pozostałych zabytków epoki – oznaczaniem akcentu wyrazowego oraz stosowaniem litery <ɬ> na oznaczenie fonemu /ts/. Osobna sekcja poświęcona jest konwencjom leksykograficznym używanym w zabytku. W ostatnim podrozdziale zostaje postawione pytanie o czas, okoliczności i miejsce powstania zabytku, jak również o tożsamość jego autora. W oparciu o dane przeanalizowane w rozdziale, jak również o ustalenia wcześniejszych badaczy, sformułowany zostaje

wniosek, że *Vocabulario trilingüe* powstało prawdopodobnie jako słownik języka hiszpańskiego i/lub łaciny do użytku Nahuja, prawdopodobnie uczniów jednej z instytucji edukacyjnych europejskiego typu; słownik został stworzony i spisany przez użytkownika lub użytkowników języka nahuatl dysponujących znaczną, lecz niedoskonałą znajomością hiszpańskiego i łaciny, prawdopodobnie również uczniów. Bernardino de Sahagún nie był autorem zabytku, ale mógł odegrać pewną rolę w jego powstaniu. Biorąc to pod uwagę, uznać można za prawdopodobne, że słownik powstał w latach 40. XVI wieku, w czasie obecności Bernardina de Sahagún w Colegio de la Santa Cruz.

Czwarty, najobszerniejszy rozdział pracy został poświęcony analizie morfosemantycznej materiału leksykalnego wyekscerpowanego z tekstu. Został on wyselekcjonowany według kryteriów formalnych i semantycznych: uwzględnione zostały wyrazy hasłowe zdradzające podobieństwo do wyrazów hiszpańskich, łacińskich lub greckich pod względem brzmienia odzwierciedlonego w zapisie lub budowy morfosemantycznej oraz te, które odnoszą się do przedmiotów, zjawisk, bytów i koncepcji pochodzących ze Starego Świata, a obcych dla obszaru mezoamerykańskiego. Rozdział podzielony został na pięć podrozdziałów poświęconych odpowiednio neosemantyzmowi, neologizmowi, zapożyczeniom, kalkom semantycznym oraz kalkom strukturalnym.

Neosemantyzmy odnoszące się do zjawisk związanych z kontaktem ze światem europejskim poświadczone w tekście zabytku, powstały w większości na drodze metaforyzacji oraz transferu kohiponimicznego; rzadsze, lecz również obecne, są przykłady metonimizacji, jak również generalizacji i specjalizacji znaczenia. W wielu przypadkach niemożliwe jest rozstrzygnięcie, czy zmiana znaczeniowa nastąpiła na poziomie konotacji danego wyrazu, czy też jedynie na poziomie zmiany hierarchizacji elementów denotacji pod względem reprezentatywności dla danej kategorii. Wyrazy które uległy neosemantyzacji to przede wszystkim nazwy gatunków zwierząt i roślin, materiałów i przedmiotów codziennego użytku; znacznie mniej liczne są przykłady terminów religijnych i socjopolitycznych. Bardzo nieliczną, lecz interesującą kategorią, są terminy nahuatl zaadaptowane do konceptów przynależnych do starożytnej kultury i mitologii grecko-rzymskiej.

Znaczna większość poświadczonych w źródle neologizmów została utworzona za pomocą dwóch zaledwie elementów modyfikujących: *caxtillan* ‘kastylijski, hiszpański, europejski’ oraz *tepoz-* ‘metal (pierwotnie miedź), metalowy’; wyrazy należące do drugiej grupy to przeważnie nazwy narzędzi pochodzenia europejskiego. Ciekawym zjawiskiem jest jednorazowe użycie *nican* ‘tu, tutejszy’ w terminie *nican acalli* ‘czółno’ przeciwstawionego *caxtillan acalli* ‘statek’ (przed kontaktem wyraz *acalli* oznaczał ‘czółno’ jako jedyny rodzaj statku wodnego znanego w Mezoameryce). Jest to przykład sytuacji, w której kontakt kulturowy spowodował konieczność zmiany językowej dotyczącej obrazu świata sprzed kontaktu.

Zapożyczenia z języków europejskich w *Vocabulario trilingüe* to wyłącznie rzeczowniki, co pozostaje w zgodzie z periodyzacją J. Lockharta. Są one stosunkowo nieliczne: poświadczonych jest zaledwie 55 leksemów. Pod względem semantycznym są to przede wszystkim nazwy zwierząt i roślin, produktów spożywczych i przedmiotów codziennego użytku; wśród terminów abstrakcyjnych dominuje słownictwo religijne. Morfologicznie zapożyczenia są w pełni zaadaptowane do gramatyki nahuatl, przyjmują przódówki dzierżawcze i końcówki liczby mnogiej, jak również sufiksy derywacyjne; mogą też służyć do tworzenia wyrazów złożonych. Uderzającą cechą *Vocabulario trilingüe* jest obecność zapożyczonych wyrazów łacińskich w zhispanizowanej formie; widoczna jest tendencja autora do przedkładania ich nad formy czysto hiszpańskie nawet w hasłach, w których to te ostatnie używane są w hiszpańskiej części słownika. Świadczy to prawdopodobnie o tym, że autor części nahuatl zabytku był lepiej zaznajomiony z formami łacińskimi, co może dodatkowo potwierdzać związek zabytku z Colegio de la Santa Cruz de Tlatelolco, znanym z nacisku kładzionego na naukę łaciny.

Kalki semantyczne obecne w *Vocabulario trilingüe* podzielić można na dwie grupy. Do pierwszej zaliczają się wyrazy codziennego użycia; w większości przypadków trudno jednoznacznie określić, czy rzeczywiście są to kalki, czy też podobna ewolucja semantyczna nastąpiła niezależnie w języku hiszpańskim i w nahuatl. W drugiej grupie znajdują się terminy o charakterze religijnym; w ich przypadku prawdopodobnie metaforyczne lub metonimiczne znaczenie słów używanych w dyskursie religijnym w językach europejskich zostało przeniesione do nahuatl w procesie tłumaczenia. Poza tymi dwiema grupami można wyróżnić niewielką liczbę kalk o charakterze erudycyjnym, będących najprawdopodobniej kreacjami autora słownika lub osób z jego otoczenia.

Ostatni podrozdział jest poświęcony kalkom strukturalnym. W przeciwieństwie do większości pozostałych źródeł w nahuatl, w których niewiele jest wyrazów tego typu, w *Vocabulario trilingüe* kalki strukturalne są liczne i zróżnicowane. Co istotne, większość wyrazów należących do tej kategorii powstała według wzoru łacińskiego, w niektórych zaś przypadkach – greckiego, co świadczy o szerokich horyzontach intelektualnych autora. Semantycznie mają one w większości erudycyjny charakter – należą do nich terminy dotyczące religii, życia intelektualnego, filozofii, nauki i sztuki. Pod względem morfologicznym uderza zróżnicowanie strategii ich tworzenia – w wielu przypadkach słowa w nahuatl nie są dosłownymi tłumaczeniami oryginalnych terminów, lecz inspirowanymi nimi oryginalnymi kreacjami.

W ostatnim rozdziale pracy zostały przedstawione konkluzje wynikające z analizy przeprowadzonej w rozdziałach trzecim i czwartym, zarówno dotyczące samego zabytku, jego autorstwa, okoliczności, miejsca i daty powstania, jak i obserwacje na temat poświadczonego materiału leksykalnego.